

Editorial Advisor Committee Member

Dr. S. R. Takle

Principal, Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya,
Phulambri.

Dr. Ashok Pandit

Principal, Yeshwantrao Chavan College of Arts, Commerce and Science,
Sillod.

Dr. Sunil Mirgane

Principal, Rajarshi Shahu Arts, Commerce and Science College
Pathri.

Peer Review Team:

Prof. Dr. Sandip Choudhary
Prof. Dr. Laxmansingh Salok
Prof. Dr. Sanjay Salunke
Prof. Dr. Surendra Thakur
Prof. Dr. Kalidas Bhange

Research Journal Publication Committee
Dr. M. K. Umathe College, Nagpur

Editor in Chief

Dr. D. V. Naik

Principal

Dr. M. K. Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Editor

Dr. Vinod B. Khedkar

Assistant Professor

Dr. M. K. Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Sub-Editor

Mr. Apurba Pal

Director of Physical Education

Dr. M. K. Umathe College,
Lokseva Nagar, Bhamti, Ring Road,
Nagpur-440022

Transformation of Social Institutions in India (Issues, Challenges and Remedies)

SPECIAL ISSUE
KNOWLEDGE
RESONANCE

ISSN : 2231-1629

A HALF YEARLY PEER
REVIEWED RESEARCH JOURNAL

(Evaluated in the SJIF Journal Masters List Evaluating
Process with Impact Factor of 8.072 for Year 2021)

Transformation of Social Institutions in India (Issues, Challenges and Remedies)

February 24-25, 2025

Editor

Prof. Dr. Manjusha Motiram Nalgirkar

Co-Editors

Prof. Dr. Gangadhar More
Prof. Indu Salunke

Dr. Raju Popalghat
Prof. Nirmala Wagh

ORGANISED BY :

- Shri Sant Savta Mali Gramin Mahavidyalaya, Phulambri.
- Yeshwantrao Chavan College of Arts, Commerce and Science, Sillod.
- Rajarshi Shahu Arts, Commerce and Science College Pathri.

32	आंध्र जनजातियों में महिलाओं की सामाजिक स्थिति में परिवर्तन डॉ. बी. बी. सुरजबन्सी	152
33	भारतीय समाज और विवाह संस्था का परिवर्तित स्वरूप: एक समाजशास्त्रीय अध्ययन Dr. Usha Kiran Tiwari	159
34	सूचना प्रौद्योगिकी और सामाजिक प्रभाव रोहित	165
35	महाराष्ट्रातील उपेक्षित समुदायांना शिक्षणाची समान संधी आणि शैक्षणिक परिवर्तन मिलिंद आर घाटे	169
36	नीती आयोगाचा एक विश्लेषणात्मक अभ्यास डॉ.विठ्ठल शंकरराव फुलारी	176
37	कौटुंबिक समायोजनासाठी समुपदेशन केंद्राची आवश्यकता: एक समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा. डॉ. वेदप्रकाश मलवडे	182
38	ग्रे डिव्होर्स आणि कौटुंबिक विघटन : एक समाजशास्त्रीय अभ्यास प्रा. डॉ. अनिल म्हाळाप्पा गाडेकर	187
39	कोविड - 19 काळातील पोलीसांचे योगदान छत्रपती संभाजीनगर शहर लंका देवसिंग मंडावत* डॉ. डी. व्ही. पडोळे**	191
40	भारतातील आदिवासी महिला आणि शिक्षणाची गरज डॉ. अप्पाराव रामराव वागडव	196
41	विवाह संस्थेतील बदल ज्योती प्रकाश गावंडे	201
42	विवाह बंधन आणि लिव्ह-इन रिलेशनशिप डॉ. राजाभाऊ व्यंकटराव नवगणकर	205
43	गडचिरोली जिल्ह्यातील माडिया गोंड महिलांच्या आरोग्याशी निगडित सामाजिक सोई सुविधांच्या समस्यांचा अभ्यास रोशन दादाजी मेश्राम* प्राचार्य डॉ. सुरेश एस. खंगार**	210
44	आदिवासी महिलांची सद्यस्थिती आणि समस्या डॉ. आनंद धोंडीबाराव घोडवाडीकर	215
45	जागतिकीकरण व भारतीय स्त्रीयांसमोरील आव्हाने प्रा.डॉ. सुनिल माधवराव सिसोदे	222

आदिवासी महिलांची सद्यस्थिती आणि समस्या

डॉ. आनंद धोंडीबाराव घोडवाडीकर

वरिष्ठ शैक्षणिक संयोजक (समाजशास्त्र)

मानव्यविद्या व सामाजिक शास्त्रे विद्याशाखा, य.च.म.मुक्त विद्यापीठ, नाशिक

शोध निबंध सार:

भारतातील महिला नेहमीच "दुहेरी जबाबदारी" पार पाडतात. केवळ आर्थिक क्रियाकलापांमध्येच नव्हे तर गैर-आर्थिक प्रक्रियेतही त्यांची भूमिका महत्त्वाची असते. भारताच्या अंतर्गत भागात राहणाऱ्या आदिवासी महिला त्यांच्या संबंधित कुटुंबात आणि समाजात आर्थिकदृष्ट्या महत्त्वपूर्ण स्थान व्यापतात. हा अभ्यास या सिद्धांताला पुष्टी देतो की जेव्हा महिला प्राथमिक निर्वाह उपकरणांमध्ये लक्षणीय योगदान देतात तेव्हा त्यांचा दर्जा उच्च असतो. जरी त्यांच्याकडे भौतिक आणि सामाजिक संसाधनांवर नियंत्रण नसले तरी, निर्वाह अर्थव्यवस्थेतील त्यांचे योगदान त्यांना महत्त्वाचे आणि अपरिवर्तनीय स्थान देते. हा अभ्यास समाजात महिलांचा दर्जा आणि स्थान समजून घेण्याचा प्रयत्न करते, विविध आर्थिक क्रियाकलापांमध्ये त्यांच्या सहभागाची व्याप्ती जाणून घेते आणि घरगुती काळजी आणि देखभालीमध्ये त्यांची भूमिका आणि जबाबदारी देखील तपासते. आदिवासी समाजातील महिला त्यांच्या जीवनातील सामाजिक, धार्मिक आणि आर्थिक मार्गांच्या विविध क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. आदिवासी महिलांना गैर-आदिवासी महिलांपेक्षा उच्च दर्जा मिळतो. शिक्षण, आरोग्य स्थिती, रोजगार स्थिती आणि घरगुती निर्णय घेण्याची शक्ती यासारख्या निर्देशकांचा वापर करून महिलांची स्थिती मोजली जाते. घर आणि बाहेर निर्णय घेण्याच्या बाबतीत त्या पुरुषांसोबत भागीदार असतात आणि त्यांना गैर-आदिवासी महिलांपेक्षा उच्च दर्जा मिळतो. परंतु भौतिकवादी विकासाच्या दृष्टिकोनातून, आदिवासी महिला अजूनही शैक्षणिक आणि चांगल्या राहणीमानापासून वंचित आहेत.

सूचनक शब्द :

आदिवासी महिला, सामाजिक स्थिती, रोजगार, शिक्षण, सामाजिक संसाधन

संशोधन पद्धती:

हा संशोधन लेख शासकीय अहवाल, संबंधित विषयाची पुस्तके, नियतकालिका, संशोधन लेख आणि

संकेतस्थळावरून मिळवलेल्या दुय्यम स्रोतावर आधारित आहे.

उद्दिष्ट:

या लेखाचा मुख्य उद्देश आदिवासी महिलांच्या सद्य स्थितीचा व त्यांच्यासमोर उद्भवणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे आहे.

प्रस्तावना:

कोणत्याही समाजातील महिलांचा दर्जा हा त्या समाजाच्या विकासाच्या पातळीचे एक महत्त्वाचे सूचक असतो. महिलांच्या भूमिकेत आणि स्थितीत बदल होताच सामाजिक बदल घडतात. समाजातील महिलांच्या दर्जात झालेल्या बदलांकडे लक्ष देऊन असे बदल लक्षात घेता येतात. जगातील लोकसंख्येच्या पन्नास टक्के महिला आहेत तरीही महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीचा दर्जा देण्यात आला नव्हता. आदिवासी गटात विशेषतः महिलांना जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात सहभागी होण्यास अडथळे येतात. त्यांची सामाजिक, आर्थिक स्थिती, लिंग आणि भूगोल त्यांच्या जीवनात वेगवेगळ्या प्रकारे फरक करते. विशेषतः या आदिवासी लोकांना शिक्षणाचा अभाव, गरिबी आणि अनेक कारणांमुळे दुहेरी किंवा तिहेरी बहिष्काराचा सामना करावा लागत आहे. भारतातील या उपेक्षित आदिवासी गटांना अपमान, बहिष्कार, आर्थिक वंचितता तसेच गैरवागणूक सहन करावी लागते. आदिवासींचे प्रश्न बरेच आहेत, जसे की वन हक्कांच्या मुद्द्यांमुळे आदिवासींचे विस्थापन, त्यांच्या उपजीविकेसाठी जंगलात प्रवेश करण्यास प्रतिबंध. भारतातील बहुतेक आदिवासी समुदाय राष्ट्रीय जीवनाच्या मुख्य प्रवाहापासून अलिस होते आणि अजूनही आहेत. ते इतर लोकांपासून तुटलेले आहेत. प्रबळ ब्रिटिश सरकार आणि त्यांच्या वसाहतवादी हितसंबंधांनी, स्थानिक जमीनदारांच्या मदतीने आदिवासींचे शोषण केले. हे सर्व ब्रिटिशांच्या सार्वजनिक धोरणांमुळे घडत होते आणि काही जमीनदार, राजेशाही शासकांनी अनेक आदिवासी जमातींना त्यांच्या स्वायत्ततेपासून वंचित ठेवले. व्यापारी सावकार, प्रशासकीय अधिकार्यांनी महसूल वसूल

करण्याच्या पद्धती सुरु केल्या ज्यामुळे आदिवासींना अशा प्रशासनाविरुद्ध बंड करायला भाग पाडले. त्यांचा बंड हा जमीनदार आणि सावकारांकडून त्यांच्या शोषण आणि दडपशाहीची प्रतिक्रिया होती. त्यांच्या जमिनी या जमीनदारांनी अतिक्रमण केल्या आणि त्यांना मुख्य प्रवाहापासून दूर फेकले आणि त्यांना दुर्लक्षित केले. त्यांना समान हक्क नाकारले गेले, उलट त्यांचे हक्क वर्चस्व गाजवणार्या शक्तींनी हिरावून घेतले. त्यातच सामान्य धारणा अशी आहे की आदिवासी महिलांना निर्णय घेण्याच्या, आर्थिक स्वातंत्र्याच्या आणि स्वायत्ततेच्या बाबतीत भारतीय संदर्भात त्यांच्या गैर-आदिवासी समकक्षांपेक्षा चांगले स्थान आहे (राज, २०१८). स्वातंत्र्यापूर्वी अभ्यास केलेल्या अनेक मानववंशशास्त्रीय आणि समाजशास्त्रीय अभ्यासकानी या दाव्याचे समर्थन केले. उदाहरणार्थ, फ्युरर-हेमॅडॉर्फ (१९४३) आणि हटन (१९२१) यांनी केलेल्या मानववंशशास्त्रीय अभ्यासांनी आंध्र प्रदेशातील चेंचू, ईशान्य भारतातील नागा आणि गारो लोकांमध्ये आदिवासी महिलांचा उच्च सामाजिक दर्जा असल्याचे नोंदवले (सहल, २०२२).

भारतीय आदिवासी महिला

भारतातील आदिवासी लोकसंख्येच्या जवळजवळ ५०% महिला आहेत, जसे इतर गटांमध्ये असतात. इतर कोणत्याही गटाप्रमाणे आदिवासी समाजाचे अस्तित्व त्यांच्या महिलांच्या स्थितीवर अवलंबून असते. आदिवासी महिलांचे प्रांजळ असे मत आहे की त्यांची स्थिती गैर-आदिवासी महिलापेक्षा चांगली आहे चांगले आहे. उदाहरणार्थ, आदिवासी महिलांना स्वतःच जोडीदार निवडण्याचा अधिकार आहे. हुंड्या ऐवजी वधू मौल्यवान आहे, जी आदिवासी महिलेच्या उच्च सामाजिक दर्जाचे संकेत देते. पुढे आदिवासी महिला घटस्फोट घेऊ शकते आणि पुनर्विवाह करू शकते. त्यातच असे दिसून आले

१९६१-२०११ पासून अनुसूचित जमातींच्या साक्षरतेची आकडेवारी देण्यात आली आहे.

अ.क्र	वर्ष	एकूण लोकसंख्या	आदिवासी	आदिवासी पुरुष	आदिवासी महिला
1	1961	28.3	8.53	13.83	3.16
2	1971	34.45	11.30	17.63	4.85
3	1981	43.57	16.35	24.52	8.05
4	1991	52.21	29.60	40.65	18.19
5	2001	64.84	47.10	59.17	34.76
6	2011	72.99	58.96	68.53	49.35

(Source: Ministry of Tribal Affairs, 2013)

२०११ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार, एकूण साक्षरता दर ७२.९९ आहे परंतु अनुसूचित जमातींसाठी, साक्षरता

आहे की आदिवासी महिला काही प्रमाणात आर्थिकदृष्ट्या स्वायत्त असतात. विशिष्ट आदिवासी संस्कृतींमध्ये अनेक निषिद्ध गोष्टी अस्तित्वात आहेत ज्या आदिवासी महिलांशी भेदभाव करतात, ज्या अशुद्धता आणि निम्न दर्जा दर्शवितात. आदिवासी महिलांना पुजारी पद धारण करण्याची परवानगी नाही. मासिक पाळी नापसंती दर्शविली जाते, जसे की गैर-आदिवासी गटांमध्ये असते. खारिया महिलांना नांगर वापरण्याची किंवा घराच्या छतासाठी मदत करण्याची परवानगी नाही. ओरावनच्या महिलांना नांगर चालवण्यास देखील बंदी आहे. नीलगिरी टेकड्यांमधील तोडा हि जमात पीक नाश होण्याच्या भीतीने मासिक पाळीच्या महिलेकडे जात नाहीत. अनेक संस्कृतींमध्ये पूर्वजांची पूजा केवळ पुरुषांपुरती मर्यादित आहे. दक्षिण भारतातील तोडा आणि कोटा महिलांना मंदिरात प्रवेश करण्यास मनाई आहे. संताल महिलांना सामूहिक पूजेला उपस्थित राहता येत नाही.

आदिवासी महिला आणि शिक्षण

शिक्षण आणि साक्षरतेचे प्रमाण हे समाजाच्या विकासाचे महत्वाचे संकेतक आहेत. आजच्या जगात शिक्षण हे महत्वाचे आहे, मग ते कोणत्याही वर्गाचे, जातीचे, लिंगाचे, वांशिकतेचे किंवा धार्मिक ओळखाचे असो. शिक्षण हे पुरुष आणि महिलांसाठी तितकेच महत्वाचे आहे. समाजातील महिलांचा सर्वांगीण विकास सुनिश्चित करण्यासाठी ते एक साधन आहे. तथापि, औपचारिक शिक्षणाची उपलब्धता ही आदिवासी महिलांना भेडसावणार्या प्रमुख समस्यांपैकी एक आहे (माजी, २०१६). १९५० च्या दशकापूर्वी परिस्थिती इतकी गंभीर होती की कोणतेही थेट सरकारी कार्यक्रम आदिवासी शिक्षणाला लक्ष्य करत नव्हते (हसनैन, १९९१). परंतु संविधान स्वीकारल्यानंतर, केंद्र आणि राज्य सरकारांनी आदिवासी शिक्षणाला प्रोत्साहन देण्यावर विशेष लक्ष दिले.

दर ५८.९६ आहे. जर आपण १९६१ ते २०११ पर्यंतच्या एकूण साक्षरता दराचा विचार केला तर, आदिवासींच्या

साक्षरता दरत बहुतेक वाढ झाली आहे म्हणजेच ८.५३% वरून ५८.९६% पर्यंत. याच काळात महिलांसाठी साक्षरता दर ३.१६ वरून ४९.३५% पर्यंत वाढला. परंतु आदिवासी लोकसंख्येमध्ये शिक्षणातील लिंग तफावत लक्षणीय आहे. २०११ च्या जनगणनेच्या आकडेवारीनुसार, आदिवासींमध्ये महिला साक्षरता दर केवळ ४९.३५% आहे तर पुरुष साक्षरता दर ६८.५३% आहे. रामी (२०१२) यांनी गुजरातमधील आदिवासीबहुल डांग जिल्ह्यातील प्राथमिक शिक्षणाच्या स्थितीचे वर्णन केले आहे आणि असे निदर्शनास आणून दिले आहे की सरकारी प्राथमिक शाळांमध्ये पाचवीच्या पुढे आदिवासी मुलींच्या गळतीचे प्रमाण वाढण्याचे प्रमुख कारण म्हणजे सामान्य शौचालयाची सुविधा.

घोष (२००७) यांनी झारखंडमधील हो आणि महाली आणि पश्चिम बंगालमधील लोढा यांच्या अभ्यासातून असे दिसून आले की मुलींच्या प्रवेशाचे प्रमाण त्यांच्या पुरुष समकक्षांच्या तुलनेत कमी आहे. शेतीच्या हंगामात गळतीचे प्रमाण विशेषतः जास्त असते कारण मुले त्यांच्या कुटुंबांना पेरणी, लागवड, खुरपणी इत्यादी कामांमध्ये मदत करतात. सामान्य लोकसंख्येच्या तुलनेत आदिवासी मुलींचे शाळा गळतीचे प्रमाण खूपच जास्त असते, विशेषतः ग्रामीण भागात. आदिवासी मुलींच्या शाळा गळतीच्या उच्च घटनेमागे विविध कारणे असू शकतात.

- शाळेचे स्थान खूप दूर आहे
- मुलींसाठी स्वतंत्र कार्यात्मक शौचालयांसह योग्य पायाभूत सुविधांचा अभाव
- शाळेच्या आवारात सुरक्षिततेचा अभाव
- शाळेत महिला शिक्षकांचा अभाव आणि शिक्षकांची अनुपस्थिती
- त्यांच्या स्थानिक भाषेत संबंधित अभ्यासक्रमाचा अभाव

आदिवासी मुलींच्या गळतीचे प्रमाण वाढण्यास विविध अंतर्गत घटक कारणीभूत ठरतात:

- पालकांना त्यांच्या मुलींसाठी शिक्षणाच्या महत्वाबद्दल जागरूकतेचा अभाव
- बाल-बालविवाहासाठी सांस्कृतिक आणि सामाजिक दबाव
- घरगुती काम आणि बालसंगोपनाच्या कामासाठी मुलींची आवश्यकता

मुलींच्या कल्याणासाठी आणि सर्वांगीण विकासासाठी शिक्षणाचे महत्त्व समजून घेण्यासाठी पालकांना संवेदनशील आणि प्रशिक्षित करणे आवश्यक आहे. ग्रामीण भागात विशेषतः प्राथमिक शिक्षण, कौशल्य विकास आणि व्यावसायिक प्रशिक्षण यावर लक्ष केंद्रित करण्यासोबतच (संध्या राणी आणि इतर, २०११) राष्ट्रीय शिक्षण धोरण, २०२० (सेन आणि बारिक, २०२०) मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे योग्य लक्ष दिले पाहिजे. आदिवासी मुलांना आत्मविश्वास मिळविण्यास मदत करणारी आदिवासी संस्कृती, लोककथा आणि इतिहास समाविष्ट करणे आवश्यक आहे. शाळांमध्ये नावनोंदणी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी, आदिवासी कथाकथन, चित्रकला, स्थानिक नृत्य, संगीत सादरीकरणांना प्रोत्साहन देण्यासाठी पुरेसे लक्ष दिले पाहिजे जे स्वदेशी ज्ञानाला प्रोत्साहन देण्यासाठी परिकल्पित आहेत (ब्रह्मणंदम आणि बाबू, २०१६). त्याचप्रमाणे, आदिवासी भागात क्रीडा अकादमींना प्रोत्साहन देऊन आदिवासी नैसर्गिक प्रतिभेचा वापर करण्यावर सरकारने लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. आदिवासी मुलींसह नवोदित खेळाडूंना अॅथलेटिक्स, धनुर्विद्या, धावणे, बॉक्सिंग, फुटबॉल, क्रिकेट इत्यादी खेळांसाठी संधी उपलब्ध करून देणे योग्य आहे जिथे ते आंतरराष्ट्रीय क्रीडा स्पर्धांमध्ये देशाचे प्रतिनिधित्व करू शकतील. मेरी कोम आणि दुती चंद यांनी अनेक प्रतिष्ठित पुरस्कार जिंकले आहेत आणि आदिवासी महिलांसाठी खेळात उत्कृष्ट कामगिरी करण्यासाठी त्या आदर्श बनल्या आहेत. त्याचप्रमाणे, मुलींना आदिवासी आदर्शांच्या प्रेरणादायी यशोगाथा सांगून शिक्षण घेण्यास प्रेरित केले पाहिजे, (उदाहरणार्थ सध्याच्या आणि पहिल्या आदिवासी भारताच्या राष्ट्रपती - माननीय श्रीमती द्रौपदी मुरुमु.) त्यांना त्यांची स्वप्ने साध्य करण्यासाठी आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेत प्रभावीपणे सहभागी होण्यासाठी पुरेसे असे समुपदेशन दिले पाहिजे. आदिवासी महिलांचे शिक्षण सुनिश्चित करण्यासाठी येणार्या समस्या आणि आव्हाने गुंतागुंतीची आणि अनेक प्रकारची आहेत. यावर मात करण्यासाठी, विविध भागधारकांचे एकत्रित प्रयत्न आवश्यक आहेत केंद्र आणि राज्य सरकारे, स्थानिक पंचायती आणि स्वयंसेवी संस्था. आदिवासींची जागरूकता आणि शिक्षकांचे प्रामाणिक पुनर्समर्पण केवळ सरकारी धोरणे आणि उप-योजनांवर अवलंबून राहण्याऐवजी या अडथळ्यावर मात करण्यास मदत करू शकते (मेटे आणि मॉडल, २०१२).

मुलींच्या शिक्षणाला पाठिंबा देण्यासाठी, सरकारने प्रत्येक मॅट्रिकपूर्व आणि मॅट्रिकोत्तर टप्प्यातील विद्यार्थ्यांना शिष्यवृत्ती प्रदान केली आहे आणि महिलांसाठी बोर्डिंग आणि वसतिगृह सुविधा, महिलांसाठी सायकली आणि उपेक्षित भागातील मुलींसाठी विशेष शाळा देखील प्रदान केल्या आहेत. आदिवासी आणि आर्थिकदृष्ट्या वंचित भागातील शैक्षणिक संस्थांसाठी शैक्षणिक आणि पायाभूत सुविधांमध्ये इतर सुधारणांवर सरकारने विशेष लक्ष केंद्रित करण्याचा निर्णय घेतला आहे. या प्रकल्पांचा उद्देश विविध प्रकल्पांद्वारे प्रवेश दर सुधारणे आणि वंचित मुलांमधील गळतीचे प्रमाण कमी करणे आहे. अनुसूचित जमातीच्या महिला आणि मुलींना शिक्षणात करिअर करण्यासाठी प्रोत्साहन देण्याचे एक मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे त्यांच्या पारंपारिक राहणीमानात बदल करणे, त्यांना आर्थिकदृष्ट्या अधिक स्वावलंबी बनवणे, त्यांना स्वतःच्या आरोग्याची जबाबदारी घेण्यास प्रेरित करणे, या व्यक्तींना त्यांचे हक्क आणि कर्तव्ये समजावून सांगणे, ते ज्या सामाजिक वातावरणात राहतात त्या वातावरणाशी जुळवून घेणे, त्यांना तोंड द्यावे लागणारे आव्हाने मूल्यांकन करणे आणि त्यांना पूर्णपणे आदिवासी लोक म्हणून त्यांच्या स्वतःच्या विकासात मोठ्या प्रमाणात सहभागी होण्यासाठी संधी प्रदान करणे.

शेती आणि रोजगारातील सहभाग

समाजातील महिलांचा दर्जा हा त्यांच्या आर्थिक स्थिती आणि उत्पन्नाचे प्रतिबिंब असतो. आदिवासी महिलांची आर्थिक भूमिका महत्त्वपूर्ण असते आणि त्या आदिवासी अर्थव्यवस्थेत प्रमुख योगदान देतात (नरेश, २०१४). आदिवासी महिला फळे, फुले, औषधी वनस्पती आणि मुळे यासारख्या गौण वनोपजांच्या (MFP) संकलनाशी संबंधित बहुतेक कामात गुंतलेल्या असतात. या MFP मध्ये औषधी गुणधर्म आहेत आणि त्यांचा वापर औषधे म्हणून केला जातो. महिला घरगुती कामांसोबत शेतीच्या कामात गुंतल्यामुळे शेतीमध्ये मुख्य योगदान देतात. महिलांच्या सहभागाचे स्वरूप आणि व्याप्ती कुटुंबाच्या जमिनीनुसार बदलते. व्यवस्थापकांपासून भूमिहीन मजुरांपर्यंत त्यांच्या भूमिका बदलतात (कुमार आणि इतर, १९८५). मोहंत (२०१७) यांच्या मते, आदिवासी शेतकरी महिला लहान आणि मध्यम आकाराच्या शेतात शेतीमध्ये महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. ते जवळजवळ ९० टक्के शेतीविषयक कामांमध्ये गुंतलेले आहेत, विशेषतः ग्रामीण भागात जिथे पुरुष चांगल्या आणि

सुरक्षित रोजगाराच्या संधींच्या शोधात शहरी केंद्रांमध्ये स्थलांतर करतात.

आदिवासी महिला शेतीमध्ये, विशेषतः आदिवासी आणि ग्रामीण समुदायांमध्ये, महत्त्वाची भूमिका बजावतात. त्यांचे योगदान बियाणे जतन करण्यापासून ते शेती आणि कापणीनंतरच्या प्रक्रियेपर्यंत विविध उपक्रमांमध्ये समाविष्ट आहे. त्यांच्या सहभागाचे काही प्रमुख पैलू येथे आहेत:

शेतीमधील भूमिका

- **बियाणे जतन:** आदिवासी महिला अनेकदा पारंपारिक आणि स्थानिक बियाणे जतन करतात, ज्यामुळे जैवविविधता सुनिश्चित होते. जमीन तयार करणे आणि पेरणी: त्या नांगरणी, पेरणी आणि पिकांची पुनर्लागवड करण्यात भाग घेतात.
- **तण काढणे आणि कीटक नियंत्रण:** कीटक आणि तणांचे व्यवस्थापन करण्यासाठी त्या पारंपारिक ज्ञानाचा वापर करतात.
- **कापणी आणि प्रक्रिया:** महिला पिके कापणी, वाळवणे आणि उत्पादन साठवण्यात सक्रियपणे सहभागी असतात.
- **पशुसंवर्धन:** अनेक आदिवासी महिला पशुधन आणि कुक्कुटपालन करतात, ज्यामुळे त्यांचे उत्पन्न वाढते.

आव्हाने

- **जमीन हक्कांचे प्रश्न:** महिलांना अनेकदा शेतीच्या जमिनीवर मालकी हक्क नसतात.
- **संसाधनांवर मर्यादित प्रवेश:** त्यांना कर्ज, तंत्रज्ञान आणि बाजारपेठेवर मर्यादित प्रवेश आहे.
- **आरोग्य आणि कामाचा भार:** घरगुती कामे आणि शेतीमजुरीचे दुहेरी ओझे त्यांच्या आरोग्यावर परिणाम करते.
- **हवामान बदलाचा परिणाम:** अनियमित हवामान पद्धती पारंपारिक शेती पद्धतींना धोका निर्माण करतात.

सरकारी आणि स्वयंसेवी संस्थांचे उपक्रम

- **स्वयं-मदत गट (SHGs):** महिलांना आर्थिक साक्षरता आणि कर्ज उपलब्ध करून देण्याचे सक्षमीकरण करा.
- **कौशल्य विकास कार्यक्रम:** त्यांना शाश्वत आणि सेंद्रिय शेतीचे प्रशिक्षण द्या.

- **जमीन हक्क चळवळी:** महिलांच्या जमीन मालकी हक्कांचे समर्थन करा.
- **बाजार संबंध:** वाजवी किमतीत उत्पादन विकण्यासाठी बाजारपेठांमध्ये चांगली प्रवेश प्रदान करा.

शाश्वत शेतीमध्ये आदिवासी महिलांचे महत्त्व

आदिवासी महिला या सेंद्रिय शेती आणि कृषी वनीकरण करतात, जे पर्यावरण संवर्धनात योगदान देतात. पिके आणि औषधी वनस्पतींचे त्यांचे पारंपारिक ज्ञान जैवविविधतेला आधार देते. ते अन्न सुरक्षेत मदत करतात, धान्य, भाज्या आणि दुग्धजन्य पदार्थांचा स्थिर पुरवठा सुनिश्चित करतात.

जंगलतोड आणि जमिन: आदिवासी महिलांवर परिणाम जंगलतोड आणि जमिनीपासून दूर जाणे हे महिलांवर, विशेषतः ग्रामीण आणि आदिवासी समुदायातील महिलांवर गंभीर परिणाम करते, कारण त्या त्यांच्या उपजीविका, उदरनिर्वाह आणि सांस्कृतिक ओळखीसाठी जंगले आणि जमिनीवर मोठ्या प्रमाणात अवलंबून असतात.

आदिवासी महिलांवर जंगलतोडीचा परिणाम

- **उपजीविकेचे नुकसान:** लाकूड, औषधी वनस्पती आणि लाकूड नसलेली वन उत्पादने (एनटीएफपी) गोळा करण्यात गुंतलेल्या महिलांना त्यांचे उत्पन्न आणि उदरनिर्वाहाचे प्राथमिक स्रोत गमवावे लागतात.
- **कामाचा वाढता भार:** जंगले कमी होत असताना, महिलांना लाकूड, चारा आणि पाणी यासारख्या आवश्यक संसाधने गोळा करण्यासाठी दूर प्रवास करावा लागतो.
- **अन्न असुरक्षितता:** जंगलतोड शेती उत्पादकतेवर परिणाम करते, ज्यामुळे कुटुंबांसाठी अन्न उपलब्धता कमी होते.
- **आरोग्य समस्या:** प्रदूषण आणि पर्यावरणीय रूहासाच्या संपर्कात आल्याने श्वसनाचे आजार आणि जलजन्य आजार होतात.
- **पारंपारिक ज्ञानाचे नुकसान:** समृद्ध पर्यावरणीय ज्ञान असलेल्या आदिवासी आणि आदिवासी महिला त्यांचा सांस्कृतिक आणि पर्यावरणीय वारसा गमावतात.

जमिनीच्या विलगीकरणाचा आदिवासी महिलांवर परिणाम

- **विस्थापन आणि हक्कांचे नुकसान:** विकास प्रकल्प, खाणकाम किंवा व्यावसायिक शेतीसाठी जमीन अधिग्रहण केल्यामुळे महिलांना अनेकदा विस्थापित केले जाते, वडिलोपार्जित जमिनीवर प्रवेश गमावला जातो.
- **शेतीच्या जमिनीचे नुकसान:** कॉर्पोरेशन किंवा बाहेरील लोकांकडून जमीन ताब्यात घेतल्याने, अन्न उत्पादन आणि उत्पन्न निर्मितीमध्ये महिलांची भूमिका कमी होते.
- **वाढलेली असुरक्षितता:** जमिनीच्या मालकीशिवाय, महिलांना कायदेशीर संरक्षण कमी असते, ज्यामुळे त्या शोषण, गरिबी आणि तस्करीला बळी पडतात.
- **सामाजिक संरचनांमध्ये व्यत्यय:** विस्थापनामुळे स्थलांतर होते, पारंपारिक कुटुंब आणि समुदाय नेटवर्क तुटतात, जे सामाजिक आणि भावनिक आधार देतात.
- **भरपाईसाठी मर्यादित प्रवेश:** जमीन अधिग्रहित केल्यावर महिलांना अनेकदा जमिनीचे हक्क किंवा भरपाई मिळत नाही, कारण मालकी पारंपारिकपणे पुरुषप्रधान असते.

संभाव्य उपाय

- **महिलांचे जमिनी हक्क :** महिलांसाठी कायदेशीर जमिनीची मालकी सुनिश्चित केल्याने त्यांना आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या सक्षम बनवता येते.
- **समुदाय-आधारित संवर्धन प्रयत्न:** वन व्यवस्थापन आणि संवर्धन कार्यक्रमांमध्ये महिलांना सहभागी करून घेणे.
- **सरकारी धोरणे आणि योजना:** जबरदस्तीने विस्थापनाविरुद्ध कायदे मजबूत करणे आणि प्रभावित महिलांसाठी पुनर्वसन प्रदान करणे.
- **कौशल्य विकास आणि पर्यायी उपजीविका:** कृषी वनीकरण, हस्तकला आणि पर्यावरणीय पर्यटन यासारख्या शाश्वत उपजीविकेत महिलांना प्रशिक्षण देणे.
- **निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग मजबूत करणे:** जमीन आणि पर्यावरणीय प्रशासनात नेतृत्वाची भूमिका घेण्यासाठी महिलांना प्रोत्साहित करणे.

जंगलतोड आणि जमीन अलगाव केवळ पर्यावरणाला हानि पोहोचवत नाही तर लैंगिक असमानता देखील

वाढवते, ज्यामुळे जमीन आणि वन संवर्धन धोरणांमध्ये महिलांचा आवाज एकत्रित करणे आवश्यक होते.

आदिवासी महिलांवर स्थलांतराचा परिणाम

ग्रामीण ते शहरी हंगामी किंवा सक्तीचे विस्थापन असो, स्थलांतर हे आदिवासी महिलांवर अनेक प्रकारे लक्षणीय परिणाम करते. त्याचा परिणाम आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आणि आरोग्य पैलूंमध्ये दिसून येतो.

✓ आर्थिक परिणाम

- पारंपारिक उपजीविकेचे नुकसान: अनेक आदिवासी समुदाय जंगले, शेती आणि कारागीर कामांवर अवलंबून असतात. स्थलांतरामुळे महिलांना अनेकदा शहरांमध्ये अकुशल, कमी पगाराच्या नोकऱ्या स्वीकाराच्या लागतात, जसे की घरगुती काम किंवा बांधकाम मजूर.
- वेतन शोषण: स्थलांतरित आदिवासी महिलांना वारंवार वेतन भेदभावाचा सामना करावा लागतो, पुरुष किंवा बिगर आदिवासी कामगारांपेक्षा कमी पगारासह.
- आर्थिक स्वातंत्र्य: काही ठिकाणी, स्थलांतर आर्थिक संधी प्रदान करते, ज्यामुळे महिलांना त्यांच्या कुटुंबाचे पालनपोषण करता येते, परंतु कठोर कामाच्या परिस्थितीच्या किंमतीवर.

✓ सामाजिक आणि सांस्कृतिक परिणाम

- आदिवासी ओळख नष्ट होणे: स्थलांतरामुळे पारंपारिक पद्धती, भाषा आणि समुदाय समर्थन प्रणालीपासून तुटवडा निर्माण होतो. तरुण पिढ्या शहरी संस्कृतींमध्ये मिसळू शकतात, ज्यामुळे आदिवासी वारसा कमकुवत होऊ शकतो.
- लिंग-आधारित हिंसाचार: आदिवासी महिला, विशेषतः शहरी भागात, त्यांच्या असुरक्षित सामाजिक-आर्थिक स्थितीमुळे शोषण, छळ आणि तस्करीचा धोका जास्त असतो.
- कुटुंब रचनेत बदल: स्थलांतर पारंपारिक कुटुंब व्यवस्था विस्कळीत करते. खेड्यांमध्ये मागे राहिलेल्या महिलांना घरकाम आणि शेतीचे काम असे दुहेरी ओझे सहन करावे लागते, तर स्थलांतर करणाऱ्या महिला अनेकदा असुरक्षित, अनौपचारिक वस्त्यांमध्ये राहतात.

✓ आरोग्यावर परिणाम

- नित्कृष्ट राहणीमान: स्थलांतरित आदिवासी महिला अनेकदा झोपडपट्ट्यांमध्ये किंवा अपुरी

स्वच्छता असलेल्या तात्पुरत्या निवार्या मध्ये राहतात, ज्यामुळे आरोग्य धोके वाढतात.

- आरोग्यसेवेची मर्यादित उपलब्धता: अनेक आदिवासी स्थलांतरितांना योग्य ओळखपत्रे नसतात, ज्यामुळे सरकारी आरोग्य योजनांमध्ये प्रवेश मर्यादित होतो. कुपोषण, मातृ आरोग्य गुंतागुंत आणि व्यावसायिक रोग यासारख्या समस्या सामान्य आहेत.
- मानसिक आरोग्य आव्हाने: विस्थापनाचा ताण, नोकरीची असुरक्षितता आणि सामाजिक भेदभाव, चिंता आणि नैराश्याला कारणीभूत ठरू शकतो.

✓ धोरण आणि सरकारी हस्तक्षेप

काही सरकारी कार्यक्रम स्थलांतरित आदिवासी महिलांना पाठिंबा देण्याचे उद्दिष्ट ठेवतात, जसे की:

- वन हक्क कायदा (२००६): आदिवासी समुदायांसाठी जमिनीचे हक्क मान्य करतो.
- मनरेगा (महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा): त्रासदायक स्थलांतर कमी करण्यासाठी ग्रामीण रोजगार प्रदान करते.
- शहरी उपजीविका अभियान: शहरांमध्ये महिलांसाठी कौशल्य प्रशिक्षण आणि आर्थिक सहाय्य प्रदान करते.

स्थलांतर आदिवासी महिलांसाठी आव्हाने आणि संधी दोन्ही देत असले तरी, पद्धतशीर असमानतेमुळे होणारे नकारात्मक परिणाम अनेकदा फायद्यांपेक्षा जास्त असतात. कौशल्य विकास, सामाजिक सुरक्षा आणि शोषणापासून संरक्षण यावर लक्ष केंद्रित करणारी धोरणे त्यांच्या परिस्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक आहेत.

निष्कर्ष:

आदिवासी महिला त्यांच्या आदिवासी समाजात एक विशिष्ट भूमिका बजावतात आणि त्यांना गैर-आदिवासी समाजातील महिलांपेक्षा कमी भेदभावाचा सामना करावा लागतो. अभ्यासातून असे दिसून आले की कमी साक्षरता दर आणि शिक्षण, नित्कृष्ट आरोग्य स्थिती, रोजगाराच्या संधींचा अभाव, पारंपारिक श्रद्धा आणि कमी राजकीय सहभाग, तांत्रिक मागासलेपणा हे आदिवासी महिलांच्या स्थितीच्या विकासातील मुख्य अडथळे आहेत.

संदर्भ:

- ✦ देवगांवकर, शैलजा, २००१, आदिवासी विश्व, नागपूर, आनंद प्रकाशन.

- ✦ खोडेवाड देविदास, २०१८, महाराष्ट्रातील आदिवासी जीवन, विद्या पब्लिकेशन, औरंगाबाद.
- ✦ कोडीतकर सुरेश, २००८, आदिवासी जीवन कथा आणि व्यथा, सुगावा प्रकाशन, पुणे.
- ✦ मोरे माधव बंडू, आदिवासी बोल् लागला, सुगावा प्रकाशन पुणे.
- ✦ सावरा मिरा, १९८८ "आदिवासी स्त्रीयाच्या समस्या व विकास" आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था पुणे.
- ✦ कुलकर्णी शौनक, २००९ 'महाराष्ट्रातील आदिवासी', डायमंड पब्लिकेशन्स, पुणे.
- ✦ निकम गौतम, २०१५, आदिवासीच्या समस्या: एक अभ्यास, विमलकीर्ती प्रकाशन, चाळीसगाव.
- ✦ आगलावे प्रदीप, २००३, भारतीय समाज आणि समस्या, श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- ✦ Amar Kumar Singh & C. Rajyalakshmi, Status of Tribal Women in India, 23 Social Change, 3-18 (1993) • Aparna Mitra, The status of women among the scheduled tribes in India, 37 The Journal of Socio-Economics, 1202-1217 (2008)
- ✦ Devi Ahiliya Vishvavidyalaya, Status Of Tribal Women In India With Special Reference To The Socio-Economic And Educational Condition, 18 Ilkogretim Online - Elementary Education Online, 2284-2292 (2019)
- ✦ Jitendra Kumar Premi, Domestic violence against tribal women: With special reference to Pardhi and Gond tribes of Chhattisgarh, 7 Research Journal of Humanities and Social Sciences, 205 (2016)
- ✦ Jyotirmayee Mohapatra, Literacy Among Tribal Girls And Women- "An Overview," India Education, Aug. 14, 2020
- ✦ Sahal, Kalyani. (2022). Unit 13: Problems of Tribal Women, Paper: Tribal Culture in India, B.Sc. Anthropology, IGNOU. Accessed from <https://www.egyankosh.ac.in/bitstream/123456789/86964/1/Unit-13.pdf> on 25-03-2023.
- ✦ Rami, Gaurang. (2012). Status of Primary Education in the Tribal District of Gujarat: A Case Study of the Dangs District. International Journal of Rural Studies, 19(1):1-6
- ✦ Ghosh, Arun Kumar. (2007). The Gender Gap in Literacy and Education Among the Scheduled Tribes in Jharkhand and West Bengal. Sociological Bulletin, 56 (1): 109-125.
- ✦ Kumar, V., T.R. Singh, S.R. Yadav and R.P. Singh. (1985). "Employment and income pattern of women labour in modern agriculture in District Meerut (U.P.)". Indian Journal of Agricultural Economics, 40(3): 276-277.
- ✦ Maji, Subarna. (2016). Educational Status of Tribal Women in West Bengal. International Journal of Allied Practice, Research and Review, 3(9): 6-10. Accessed from http://www.ijaprr.com/download/issue/Volume_III/Issue_X/132_Volume_III_Issue_X_06-10_Subarna_Maji.pdf on 26-03-2023